

TANULMÁNY

SZAJBÉLY MIHÁLY

Csáth Géza Szabadkája

Dévavári Zoltánnak

Csáth Géza valószínűleg egyetlen várost sem ismert olyan jól, mint Szabadkát, és mégis Szabadka volt számára a titkok városa. A titkokig eljutni ugyanis maga a megismerés; ami utána következik, az már az érzékek birodalma, a kimondhatatlan időnként kristálytisztá képekben csillanó valósága.

Szabadka után Budapest következett az életében, s noha még csak tizennyolc éves volt, a fővárossal már nem sikerült ilyen intim, bensőséges viszonyt kialakítania. Pedig kezdettől fogva vágyott erre és folyamatosan kísérletezett a megteremtésével. „E sorok igaz benyomásokról akartak beszámolni és szándékuk valami igazságot illető kutatás vala, s ha nem értek célt, mindennek oka a nagy, óriás Budapest, mely kitanulhatatlan, félelmetes, neveléses és nagyszerű. Miért? – Sok ember van benne, igen sok...” Első fővárosi színházi élményeit megörökítő írása zárul ezekkel a sorokkal 1904 őszén a Bácskai Hírlapban (Csáth, 1995. 171*). És csodálta Bródyt, akit a nehezen feltáruló titkok birtokosának gondolt. „Pestnek nála különb ismerője még nem volt.” – írta egy évvel később ugyancsak haza, a szabadkai napilap olvasóinak. „Inaszekekkel és remegve tapintunk rá annak az óriási életnek lüktető ütőerére, melynek neve főváros. Bródy Sándor kéne hozzá, hogy érdekeset, biztosat, szépet tudjon kiérezni az erütéseiből, mialatt a vér belül örületesen gyors, de egészséges forgással kereng.” (Csáth, 1995. 181.)

Bródy iránti csodálatában a főváros birtoklásának mohó vágya fejeződik ki: Hódítani szeretett volna, de nem egyszerűen irodalmi sikerekre vágyott, mint unokabátyja, az egy évvel korábban Budapestre érkezett Kosztolányi, hanem maga a város érdekelte. „[...] átzúgott rajtam a fővárosi élet chaosa, a kocsik, a tébolydai lárma és a konyhabűz ez óceánja, amelyet Budapestnek neveznek [...] úgy fekszem ezalatt, mint a tengermélyén levő hulla [...]” – fogalmazott Kosztolányi 1903. szeptember 25-én kelt, akkor még szabadkai gimnazista unokaöccséhez írott levelében. De tíz nappal később már boldogan és büszkén jelentette: „Úgy látszik, felszínre vergődök ebben a szörnyű harcban, ebben a vad marakodásban, ami itt a hírnévért történik.” (Kosztolányi Dezső: *Levelek – Naplók*, Bp. 1996. 15., 17.)

Az egy évvel később Pestre érkezett Csáth első benyomásai nyilván hasonlóak lehettek. Tanúskodik erről erősen önéletrajzi regényének elkészült része és el nem készült fejezeteinek kéziratban maradt vázlata is. „Budapest. Schock. Tapogatódzás. Térkép. Az éjszakai hánykolódások. Az első séták. A szabadság. A rokonok látogatása. Levelek haza.” – s így tovább, összesen tizennyolc fejezeten (fejezetterven) át (OSZK

* Csáth Géza munkáit a következő kiadások nyomán idézem: *Mesék, amelyek rosszul végződnek*. Összegyűjtött novellák, Bp. 1994. (rövidítve: Csáth, 1994.), és *Rejtelmek labirintusában*. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek, Bp. 1995. (Csáth, 1995.)

Kézirattár, Fond 457). De a bölcész Kosztolányival szemben az orvostanhallgató Csáth számára akkor még nem volt olyan fontos az irodalmi siker, melybe egyébként is szinte erőlködés nélkül kóstolhatott bele. „Soha olyan könnyű jó dolga fiatal íróknak Magyarországon nem lehetett, mint volt nekünk, akik akkor kezdők voltunk. Az új irodalom ugyan még jó messze volt tőle, hogy elismerjék, de az érdeklődés nem hiányzott, s az általános rokonszenv már kezdett feléje hajlani. A publikum olvasott, vitatkozott, a szerkesztők, a kiadók pedig kedvesek voltak velünk, komolyan vettek bennünket, mint holmi értékpapírt vették át a kéziratainkat és nem soká kellett várni, hogy valami írásunk a nyomdafesték alá kerüljön.” – fogalmazott egyik kiadatlan, 1913-as visszaemlékezésében (OSZK Kézirattár, Fond 457). Sorai nem nélkülöznek némi nosztalgiát sem: 1913 táján az akkor már erősen morfinista író a mellőzöttség, az elfeledés rémével küzdött, és szinte mániákusan vágyta a sikert.

1904 őszén azonban Csáth a szerkesztőségek és az irodalmi asztaltársaságok helyett még magát a várost figyelte kitartóan, talán már a későbbi pszichoanalitikus reflexeivel. A fővárosi orgánumok helyett kezdetben megelégedett a már jól bejáratott Bácskai Hírlappal és szabadkai olvasóközönsséggel, amely természetes fogyasztója lehetett budapesti megfigyeléseinek. A nagyváros iránti érdeklődését azonban nem csupán *Budapesti Levelek* című sorozata bizonyítja a vidéki lapban, hanem *A Kálvin téren* (1908) című novellája is, amelyet éppen a *figyelés* gesztusa szervez. Az elbeszélő kora reggeltől késő estig követi a téren folyó életet, és pontosan rögzít minden apró részletet. Érzékszervei különlegesen élesek, az éjszakát végiglumpolt ember könnyű reggeli mámorengi körül, érzékeny idegek és aprólékos leírások, melyek mögül furcsa mélységek, rejtett dimenziók villannak elő. Titkok, az ébredő város egyre gyorsuló, majd az alkonyat misztikus kódéba vesző, lassuló szívdobbanásai.

Szabadka azonban mégis egészen más, mert Szabadkát nem kellett meglesnie, Szabadkának vele együtt növekedtek nagyra, a művészet nyelvén (de csakis a művészet nyelvén) érzékeltethető mitológiává a titkai. Bruno Bettelheim írta a bontakozó gyermeki lélekről: „A felnöves során a gyermeknek jó néhány pszichológiai problémát kell megoldania. [...] Azonban, hogy megbirkózhasson azzal, ami a tudattalanjában történik, értenie kell, mi megy végbe a tudatos énjében. Ehhez a megértéshez – és ezáltal a szembenézés képességéhez – nem tudattalanja mibenlétének és tartalmának racionális megértésén keresztül juthat el, hanem ábrándok szövögetésével, melynek során történetfoszlányok kitalálásával, ismételtetésével, rendeztetésével próbál reagálni a tudattalan feszültségekre. A gyermek ezzel a tudattalan tartalmakat tudatos képzelődéssé alakítja, tehát képes foglalkozni ezekkel a tartalmakkal.” (*A mese bővölete és a bontakozó gyermeki lélek*, Bp. 1988. 13–14.) Csáth történetfoszlányokba, majd novellákba rendeződő ábrándozásai, tudattalanjának kifejeződései a gyermekkor városához, Szabadkához kötődtek mind. Ilyen intim viszonyba várossal csak a gyermek kerülhet; Budapest titkaira ihletett pillanataiban ráérezhetett ugyan, de igazán bensőséges közelségbe már nem férkőzhetett hozzájuk.

A felnőtt író természetesen Szabadkához is, Budapesthez is ambivalens érzések fűzték. A századforduló táján már meglehetősen elterjedt értékítélet a nemzet testére vízfejként rátelepedett idegen, asszimilánsoktól hemzseggő, az egészséges nemzeti életműködést mérgező fővárosról (Lengyel András: *Utak és csapdák*, Bp., 1994. 110–114.) megtalálható az ő életművében is. Szabadka ebben a perspektívában az egészséges, természetes és színmagyar vidéki élet fellelőváráként jelenik meg. „Ahol az izmok erősek, ott a morális élet se áll gyöngye alapokon és a hazánkban, Budapestről szerte pusztító »mo-

dern élet«-nek annyi gát kellene.” – fogalmazott például a *Levél a szabadkai gimnazistákhoz »fehér zászló« ügyében* című cikkében, mely Géza bácsi aláírással jelent meg a Bácskai Hírlap 1905 januári számában (Csáth, 1995. 210). Ugyanakkor csodálta a főváros szellemi pezsgését, lüktető életét, és súlyos szavakkal marasztalta el szülővárosa kulturális elmaradottságát. Egy helyen Szabadkát egyenesen a Mikovics Gusztik igazi fészkének nevezi, márpedig ahol „ilyen Mikovicsok tenyésznek, ott van a hátramaradottság, a műveletlenség, a rendtelenség és garázdaság földje.” (Csáth, 1995. 213.)

Mindennek azonban kevés köze van ahhoz a gyermekkorban kialakuló intim, bensőséges viszonyhoz, amely által városán át saját magához kerülhet közelebb az ember. Brenner Józsefből Budapesten Csáth Géza lett ugyan, de írásművészete titkos fiókjainak továbbra is Szabadka őrizte a kulcsait.

*

Ebben az észak-bácskai városban, ahol ma krajjinai menekültek unatkoznak a kávéházak mediterrán hangulatú teraszain, még mindig mutogatják azt a vak utcát ott a Teréz templom mellett, amelynek a végén egykor a varázsló kertje lapult. A róla írt novella Csáth első, 1908-as kötetének címadó darabja. Benne a gyermekkor mesevilága, melyet a hajdani történetfoszlányokat és fantáziaképeket novellává formáló, a gyermeki világmagyarázattól már megfosztott felnőtt csendes melankóliája jár át.

A történet maga jól ismert. A két Vass-fiú érettségi után négy évvel utazik át a városon, és két vonat között meglátogatják gyermekkoruk misztikus helyét, a varázsló kertjét. Annak idején féltve őrzött titkok és mesék forrása, most már csak nosztalgia és emlékezés, melyet szívesen megosztanak hajdani osztálytársukkal (az elbeszélővel) is. Furcsa hangulatú zsákutca, virágokkal zsúfolt kert – és a gyermekek történetekben megfogalmazódó világlátása:

„- Látod, ez a varázsló kertje – mondotta a fiatalabb Vass.

- És ott a házban lakik a varázsló – folytatta a másik.

- És ott laknak a rablók is. [...] a varázsló tanítványai és rabszolgái.

- Ők kimennek rabolni a városba. [...] föld alatti utakon. A templompadláson bukkannak föl, és a toronykötélen ereszkednek le. Barna köpenyük alatt egy kis olajlámpát rejtegetnek, és övükre akasztva álarcot, töröket, pisztolyokat visznek.

- Csendesen lopóznak be a házakba [...]

- És azután gyorsan a szekrényekbe bújnak.

- [...] meggyújtják kis lámpásaikat, és nesztelenül várnak.

- Várnak, még mindenki le nem fekszik, és akkor kibújnak, végigjárják a szobákat, feltörik a zárat, levágják a gyerekek fejét, és töröket otthagyják az apák szívében.

- És elviszik a kincseiket a varázslónak.”

Az egymás szavába vágó történetidézés még hosszan folytatódik, és jól érezhető, hogy a rövid mondatok egész gyermeki képzelet által benépesített mitológiai történetkört, mondakört villantanak fel, mely szabadon duzzadt, kanyargott, élt és lüktetett annak idején, valahogy úgy, ahogyan a homéroszi eposzokat tápláló görög mondavilág az emberiség gyermekkorában.

A Vass-fiúk által felidézett mesevilág természetesen éppen úgy tele van szörnyűségekkel (gonosz varázsló, rablók, levágott fejű gyermekek, tör az apák szívében) mint az igazi mesék. Bettelheim könyvében arról beszél, hogy a mesék félelmetes történései a gyermek számára a való életet idézik, mert a racionális összefüggések felismerésére még képtelen gyermeki lélek az őt körülvevő világot is megmagyarázhatatlan félelmek

tárházaként fogadja be. Félelmeinek leküzdésében a felnőttek racionális magyarázatai nem sokat segítenek, mint ahogy Csáth *Józsika* című novellájának apró gyermekét sem lehet meggyőzni arról, hogy a korzón látott félelmetes vörös ember nem bújik meg valahol a szobában, esetleg éppen valamelyik szekrényben, inkább kiszalad az ajtón. A mesék viszont megnyugtatólag hatnak a gyermekekre, mert szörnyűségek a való világot idézik, ugyanakkor a gonosz hősök mindig pórul járnak és végül a jó győzedelmeskedik. Az igazi mesék ugyanis mindig jól végződnek. „Andersen *A kis gyufaárus lány* és *A rendíthetetlen ólomkatona* című meséi gyönyörűek, de nagyon szomorúak; egyikben sincsen meg a mesék befejezésére jellemző vigasztalás.” – írja Bettelheim (52.), míg könyve egy másik pontján (144.) a dán meseíró alkotásainak többségét inkább felnőtteknek szóló bájos történeteknek nevezi. Megállapítását igazolja Csáth *A vörös Eszti* című novellájának egyik epizódja is, amikor Józsika azt álmodja, hogy ő a rendíthetetlen ólomkatona, Eszti pedig a kis táncosnő, akik együtt égnék el a kályhában, s e ponton zokogva ébred fel reggel a kiságyban.

A gyermek maga alkotta mesevilága tehát hasonló az igazi mesék világához. A kettő szorosan összefügg, s egészen a kamaszkor végéig meghatározó szerepet játszik az ember életében. A felnőttkor közeledtével azután e sajátos mitológia egyre inkább veszt a jelentőségéből, feledésbe merül, vagy legfeljebb önirónikus-mosolygós visszamemlékezés tárgyává válik. Bettelheim szerint azért, mert addigra az ember felnő a racionalitáshoz, és a mitologikus világmagyarázat helyét a tudományos foglalja el. A tudós pszichológus ezt elégedetten nyugtázza; a költő Weöres Sándor inkább szomorkodik miatta. *A vers születése* című tanulmányában így fogalmaz: „...ismerjük a gyerekek fantasztikus mesélgetéseit (...) De az élet hamarosan letöri a képzelet csápjait; készen-adott kényelmes sablonokba tereli az ágasbogas gyermeki kedélyvilágot; az elődök hosszú során át öröklődő ismeretek kiszorítják a szabadon bóklászó ismeret-keresgélést.” (*Egybegyűjtött írások I.*, Bp. 1986. 229–90.) Eredeti, a tudatalattihoz vezető jelentésében a képzeletszülte történetfoszlányok a lélek mélyére szorulnak vissza, és megidézésükre csak a művész képes, ha kételkedve a racionális világmagyarázat érvényességében, kalauzul választja őket a lélek mélységeibe vezető úton.

*

A varázsló kertjének sajátos mutációja a Szabadka szépségeiről című, novella és esszé zöld határán mozgó írás. Szülővárosa mitologikus tájait járja be Csáth itt is, a zárójeles alcím szerint *Szomorý Dezső-stílusban*. Szomorý és Csáth kapcsolatával mindeddig nem foglalkozott az irodalomtörténet, noha Csáth külön tanulmányban is méltatta a *Az isteni kert* írójának jelentőségét, és arcképét rajzolva titkon saját önarcképét vázolta elének. „Szomorýt gyöttrik az élet szépségei, nagyszerűségei, és gyönyörködik a szenvedéseiben, rettenetességeiben. [...] Nézi a színeit, szagolja, hallgatja, tapintja, ízleli. Merőben érzéki szemlélet az övé. Az érzékei frissek, elevenek, mohók, telhetetlenek. Imádja a szépet, mindent szépnek lát... helyesebben: nála minden érzéklet kiváltja azt a kielégülési érzést, amit más embernél csak a szépség érzékelése idéz elő. Boldog állapot-e ez vagy boldogtalan?... más kérdés. Meg kell érte fizetni, annyi bizonyos: [...] a spleen a fizetség. Az idegrendszernek ez a finomsága [...] a fáradtság, kimerülés és csömör érzését hozza magával. – De csak ilyen idegrendszer, ilyen fantázia képes efféle rendkívüli dolgokra, amiket ebben a könyvben találunk.” (Csáth, 1995. 115.)

E sorok legalább annyira jellemzik Csáth Gézát, mint Szomorý Dezsőt. Egy szorgos filológus könnyen kimutathatná (egyszer ki is mutatom talán), hogy Csáth

novellisztikája milyen sokat köszönhet Szomorynak. A filológiai nyomozásnál azonban fontosabb annak a ténynek a felismerése, hogy nem egyszerűen témák és stílusok megfeleltethetőségéről van itt szó, hanem a világ- és önismeret művészetté szublimálásának közös eredőiről.

Tény az is, hogy a fiatal Csáth irodalmi és művészeti tanulmányaiban, kritikáiban nem csupán Szomory esetében sejlenek fel saját szépírói törekvései. Mikszáthról szóló, 1910 legelején megjelent tanulmányában (*Jegyzetek Mikszáthról és új regényéről*) az írókat két nagy csoportba osztotta, s a mai olvasó számára egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy Csáthot korai novellái alapján melyikbe sorolhatná. Vannak olyan írók, fejtegette itt, akiknél a mű alapegysége az *esemény*, a fő látnivaló pedig az eseményekből kibontakozó történet. Ők alkotják az egyik nagy csoportot, vagy ha úgy tetszik, testesítik meg az író egyik típusát. De létezik egy másik, Csáth számára modernebbnek és rokonszenvesebbnek tűnő társaság is, melybe azok tartoznak, akiknél az *egység* nem az esemény, hanem az emberi élet, akiket nem az események egymásutánja érdekel, hanem az események okai az emberi lélekben: „Ők írják azt a regényt, amely nem mese, hanem élmény, aminek olvasása nem csak gyönyörűség, hanem még egy darab élet is, de ami nem riport, hanem líra.” (Csáth, 1995. 126) A kulcsszó itt a líra, Csáth szerint ugyanis az igazi művészet esszenciálisan lírai fogantatású. „[...] az igazi művészek mindig lírikusok” – jelenti ki Szomory kapcsán (Csáth, 1995. 117), Sassy Attila ópiumrajzait szemlélve pedig azért érez elragadtatást, mert a művész kedélyének fenekére láthat rajtuk keresztül. S mindjárt általánosít is: amelyik művész „nem ambicionálja, hogy ebben az értelemben, azaz *mindenekelőtt* lírikus legyen [...], az igazi érdekfődre nem számíthat.” (Csáth, 1995. 108.)

Művészetszemléletének alapjai egyébként már az évtized közepére kialakultak és a tízes évek elejéig keveset változtak. A két írotípust először 1906-os *Friss könyvek* című szemléjében különítette el. Gárdonyinak *A hét katicabogár* című agyonhallgatott kötete kapcsán fejtette ki itt, hogy az igazi íróknak mindig „[...] van egy nehezen hozzáférhető varázsfiókjuk, amely egyéniségükben rejtetik, s amelybe nem mindenkinek adatik bepillantani.”, míg a többiek hozzájuk képest könnyen hozzáférhető, külső emberek (Csáth, 1995. 99). A későbbi cikkeiben lírikusokként jellemzett csoportnak itt még inkább az exkluzivitását hangsúlyozza (mely persze alapvetően „lírikus” voltukból fakad), és kiderül az is, hogy számára külön gyönyörűséget jelent a beavatottak kicsiny körébe való tartozás: „Míntha levelet olvasnék, amely csak nekem szól.” Titkos és meghitt társaságban érzi magát velük, érzi a lelkükkel való kapcsolatot, és önmaga egy darab énjét ismeri fel bennük. „Aki nem tud eléggé olvasni, nem ért a novelláiból egy szót se, következőképpen letagadhatja, hogy azokban valóban művészet, és pedig ritka művészet rejlik.” E mondatának már ismét Szomory Dezső az alanya (Csáth, 1995. 118.), s ez arra utal, hogy Csáth az igazi (esszenciálisan lírikus) író és érzékeny olvasója viszonyát még az évtized végén is bensőséges feltárulkozásként és feltárulkozó befogadásként élte meg.

*

Az intim egymásratalálás a jelek szerint tehát egész életszemléletének és életvitelének az alapja volt, legyen szó akár irodalomról vagy képzőművészetről, akár a lakóhelyéhez, városához való viszonyáról. *Szabadka szépségeiről* című írása pedig nem más, mint idegenvezetés formájában való kései szembesülés a gyermekkor ismerős tájának kulisszáival: a bácskai város megtekintésre érdemes épületeivel.

De vajon vannak-e Szabadkán olyan házak, amelyeket érdemes lenne bemutatni a világljáró vendégnek, aki ráadásul angol és még lord is?

Ez az esszénovella (nevezzük így) alapkérdése.

S az alcím válasza: legfeljebb Szomory Dezső stílusában.

A cselekmény, ha modelljére csupaszítjuk vissza, tökéletesen megegyezik *A varázsló kertjéből* már ismert történettel. Megérkezés az állomásra, séta a városban, távozás a következő vonattal. Csakhogy amíg a korai novellában a megérkező Vass-fiúk avatják be az elbeszélőt a város gyermekkorukban gyökerező titkaiba, addig itt az elbeszélő tesz kísérletet ugyanerre a világlutató lorddal, aki korábban a cigányok életét és muzsikáját vizsgálta, most pedig a házakat, az emberi hajlékokat tanulmányozza „szanaszét a Westminsteről le egészen Sidneyig”.

Az utazás Csáth elképzelése éppen úgy titkok nyomozása, szédítő gyönyör, mint a képzelet világának a faggatása. A szabadkai világlutató magyar, Vojnich Oszkár könyvét ismertetve írja: „Törtetni előre, csak előre szűz őserdők titkos bozótrengetegekben, büszke hajóval óceánok hátát hasogatni! – Van ebben valami szédítő. Ez a legnagyobb gyönyörűségek egyike lehet. Így vélem én, szegény, Szabadkához láncolt, helyiérdekű utazó, ki legfeljebb csak témákban utazom [...]” (Csáth, 1995. 157.) A jelek szerint szintén helyhez kötött elbeszélő pedig most abba a különös helyzetbe kerül, hogy be kellene mutatnia a titkokra kíváncsi utazónak azt a várost, ami valaha az ő saját titkos világa, képzeletbeli utazásainak a színhelye volt.

Először kétségbeesik: nincs itt semmi. De amikor mégiscsak elvezeti a lordot a város néhány, talán a világpolgár számára sem érdektelen épületéhez, akkor hirtelen furcsa játékba kezd: mondja a cicerónék szokásos szövegét, de közben a látvány mitológikus mészárszékeinek felvillantására tesz kísérletet. „– Ez a kapucinus templom – szóltam. – Szintén elég csinos ház. Így nappal szegényes és bántóan világos. De az esti ködben vagy hajnal felé, a reggel szürkés-kék színeiben a falai derengése valami kis olasz várost juttat az eszünkbe, valami vidám és boldog fészket, ahol sok makarónit esznek, kevés húst, és a szép olasz lányok csaknem sikoltva éneklék az Ave Mariát vasárnaponként.”

Szomory Dezső stílus?

„A sok sötét színű ruha között, amelyek tömött sorokban és dús kötegekben nyomkodták a falakat, egy lámpa világított. A halottas szobák maró illata szállott, hervadt s kesernyés szagok párologtak a szögletekből. És egész raj sápadt ember víziója támadt, a távolban lihegők kavalkádja, zord és vékony alakok, sorvadozó és zömök sziluett-halottak is, akik e ruhákat levették a hajdan.”

Ezeket a sorokat már Csáth idézte Szomory egyik novellájából, majd így kommentálta őket: „Ez a végletekig fokozott érzéki interpretáció a fantáziának sajátos gazdaságán épül, az asszociációk buja sokszoroságán. Az író lát, hall maga körül mindent, és még ami mindezen túl van. Látja saját magát is, a pózát, az arcát minden irányból, érzi a múltját, mindazt, ami vele valaha történt, mind egyszerre, és ami másokkal történhetett itt ezen a helyen.” (Csáth, 1995. 116.)

Csáth esszénovellájának lordja épületekre kíváncsi, és az elbeszélő valóban épületeket mutat neki, mögöttük azonban saját lelkének tájai rajzolódnak ki, érzéki interpretáció, a fantázia sajátos játéka. Megmutatja neki a varázsló kertjét is a végében álló elhagyatott kis házikóval, melyet az enyhe tél barna színei vesznek körül, begyepesedett út vezet hozzá, és azt gondolná az ember, hogy csak nagynéha költözik falai közé egy magános lakó, akiről nem tudni, mit csinál, honnan jött és hová fog elmenni egyszer. És titkokat rejtenek annak az emeletes háznak a falai is, amely távoli országból és

időkből ideszármazott jövevénynek látszik a sok csúnya kis földszintes hajlék között: „Andersen meséiben szerepelnek ilyen házak, nyugalmazott tábornokokkal és öreg színésznőkkel a lakásokban. A bolthajtásos, jól rajzolt kapu előtt egy kerek kő, mint egy fél malomkerék. Alatta, mélyen a földben, tán régi titkok rejlenek egy vasládában. A szobában pedig avult bútorok, bársonyok és selymek, múlt századbeli zongora, te-rebélyes szekrények Altwien-porcelánokkal.”

Körséta és idegenvezetés a gyermekkor múltba vesző, titokzatos helyszínein, felvillantása a hajdani képzeletszülte nagy utazásoknak. A kívülálló szemszögéből, kétszeresen is: a felnőtt és múltjától egyre távolodó elbeszélő távolról jött idegent kalauzol. S hogy e dupla fénytörésben mi marad meg a fantázia által hajdan áttelekésített tájból, hogy a lord felfog-e valamit a tárgyak misztikumából, ez nem derül ki az esszénovellából. A varázsló kertje előtt „beszívta, fölitta az idegenszerű kis kert mágikus és megejtő színeit”, de búcsúzáskor már az új utazás reményében, vidáman ült föl a budapesti gyorsvonatra, borongós hangulatban hagyva hátra az elbeszélőt a kis vidéki állomás peronján.

*

De hát lehetett volna-e másként egyáltalán?

Hiszen e mitológia beavatottjai, a két Vass-fiú is eltűnik a villanyvilágításos főutcán, felszállnak a következő vonatra és elhagyják a várost – a gyermekkor látomásos világlátása végérvényesen mögöttük marad. Ugyanakkor megidézhető világ ez, téma az író számára, és Csáth első kötetének novelláiban még valóban *minden megvan*, sorra nyílnak fel a lélek titkos fiókjai, író és értő olvasója bensőséges viszonyban találhat egymásra.

Csáth életének igazi tragédiája, hogy élete utolsó évtizedében éppen ezt a saját múltjához és közönségéhez fűződő intim kapcsolatot veszítette el. Az okot nem is annyira morfinizmusában, mint inkább pszichoanalitikus műveltségében kell keresni. Naplójának tanúbizonysága szerint legbensőbb gondolatait nem volt képes többé papírra tenni; rettegett attól, hogy írásai láttán úgy olvashatnak a lelkében, mint ő, a pszichoanalitikus, más írók munkáinak a tanulmányozása közben (Csáth, 1989. 5). Korábban azokat a művészeket becsülte legtöbbször, akik lelkük mélységeibe avatták avatott olvasóikat; most írás közben arra vigyázott, hogy minél kevesebbet áruljon el önmagáról. Észrevételezte ezt már Kosztolányi is, unokaöccse halálakor a *Nyugat* számára írt emlékező cikkében: „Régi, lírai hangja, mely közös gyermekkorunk és emlékeink édes mélységeiből szakadt föl, megcsuklott, és figyelmét nagyon is földi, nagyon is kézzelfogható jelenségek kötötték le.” A tízes években született novelláiban Csáth önmaga helyett már inkább a hőseinek a pszichéjét kutatta tárgyilagos kívülállóként, elfeledkezve régi ars poeticájáról, mely szerint az igazi író csakis lírikus lehet, beszéljen prózában akár.

Irodalomszemlélete egyébként is teljesen átalakult. Míg korábban varázsfiókokat emlegetett, amelyek csak az igazán beavatottak előtt nyílnak fel, addig most úgy vélte, hogy az irodalom titkait mindenki számára hozzáférhetővé, tudományosan leírhatóvá teszi a pszichoanalitikus kritika. A kidolgozásra váró új, tudományos módszert a gimnáziumokban fészket vert 19. századi akadémikus irodalomszemlélettel kívánta szembefordítani, melynek formális szempontrendszeréről nyilván nem alaptalanul állította, hogy több nemzedék kedvét vette el az olvasástól. Szándékának progresszív volta nyilvánvaló, *A művészi alkotások élvezése* című cikke azonban, melyet az új módszer ízelítőjéül adott közre a Pesti Napló 1913. április 27-i (vasárnapi) számában, mégis eléggé

riasztóan hat. A Szomoryról, Sassy Attiláról és Mikszáthról szóló tanulmányok finomabbnál finomabb megfigyelései után azt fejtegette itt, hogy a művészet azért kedves az embernek, mert megkönnyíti számára a megértést, márpedig minden, „ami könnyű, azaz könnyebb: az óhajtandó az organizmus számára, mert energiamegtakarítást, vagyis anyagmegtakarítást jelent”. A megismerés fáradtságos agymunka, mégis szükséges, mert elősegíti az ember boldogulását az életben, s ezért végső soron örömet okoz. Amikor a művész alkotásaiban saját megismeréseinket látjuk viszont, akkor „ez a (másodlagos) ráismerési folyamat ugyanazzal az örömmel jár, mint az (elsődleges), a megismerés, de annak a fáradtsága nélkül, amellet egy új megismerést is nyújt a művésztől, szintén hasonló előnyös feltételek mellett, tehát anyagforgalmi szempontból úgyszólván ingyen”. (Csáth, 1995. 84.)

Élete végén Jókairól készült könyvet írni, mellyel azt szerette volna egyebek mellett bemutatni, hogy milyennek képzei „a pszichológiai alapon álló esztétikai kritika tudományos módszerét”. (Csáth, 1995. 141.) Lehetséges persze, hogy a pszichoanalitikus módszer a 19. századi író esetében nem a Pesti Naplóban ismeretterjesztő célokkal közölt durva leegyszerűsítésekhez, hanem finom megfigyelésekhez, Jókai varázsfiókjainak a kulcsaihoz vezette volna el. A pszichoanalízis ugyanis mindig nagyon komolyan figyel a gyermekkori élményekre, s Jókai monográfiájának, Zsigmond Ferencnek minden bizonnyal igaza van abban, hogy a nagy mesemondó művészetének titka éppen élete végéig megőrzött gyermek-lényében, gyermeki látásában rejlik (*Jókai*, Bp. 1924. 7–8).

Lehetséges, hogy Jókai tanulmányozása Csáthot önmagához vezethette volna vissza?

1914 augusztusában, a frontra készülődve, még csak jobb híján pakolta be táskájába *A kis királyokat*, mert a túloldaltól érkező háborús nyilatkozatok elvették a kedvét az egyébként régóta olvasásra kikészített francia és angol íróktól. A két kis kötet nyomán azonban elemi erővel támadt fel benne a vágy, hogy újra kezébe vegye a teljes Jókait, amikor pedig morfinizmusa miatt visszavonták a frontról, valóban nekilátott az olvasásnak. „Végtelen örömmel, állandó szomjas gyönyörrel, mint valami csodás ajándékot éltem át újra, most már a 110 kötetet. [...] És megállapítottam a magam számára, hogy mindenkinél nagyobb.” (Csáth, 1995. 139.) Ezek a mondatok kétségtelenül inkább emlékeztetnek a korai tanulmányok ínyenc irodalomélvezőjére, mint az irodalmi alkotások hatásmechanizmusát tudományos módszerrel feltárni igyekvő későbbi pszichoanalitikusra. Igaz ugyan, hogy a lelkesedés elsősorban a minden ízében magyar írónak szólt a nyugati nemzetekben való csalódás idején, Jókai műveinek újraolvasása mégis Szabadkát idézte az emlékezetébe, ahol gyermekkorában hasonló lendülettel és telhetetlen vágyakozással élvezte végig két év alatt az akkor még csak száz kötetes Nemzeti Kiadást.

Lehet latolgatni, ide és oda rakosgatni adatokat és következtetéseket.

Tény viszont, hogy a tervezett könyv nem készült el, és ha Csáth Géza el is jutott még Szabadkára, gyermekkorának titkokkal teli városába nem tért vissza többé soha.